

Türkiye’de İslâm ve Çalışma Ahlâkı Değerleri

Mahmut ARSLAN, Yard. Doç. Dr.

Hacettepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi

Atıf/©– Arslan, M. (2003). Türkiye’de İslâm ve çalışma ahlâkı değerleri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (2), 7-21.

Özet– Bu makalenin amacı Weber’in Protestan Çalışma Ahlâkı (PÇA) kavramını kullanarak İslâm ve çalışma Ahlâkı çerçevesinde tartışmaktır. Weber’in kapitalizmin gelişiminde Protestanlığın özellikle de Kalvinizmin özel bir rol oynadığını ileri süren tezinin, Tanzimat’tan bu yana yürütülen İslâm’ın ilerlemeye engel olup olmadığı tartışmasıyla da ilgili bir yönü vardır. Bu amaçla bir alan araştırmasında Müslüman firma yöneticilerinin Weberyen anlamdaki çalışma ahlâkı düzeyleri, başka bir deyimle Püriten etikleri ölçülmüş, bu makalede ise aynı araştırmanın bulgularından yararlanarak Türkiye özelinde İslâmî değerler ve çalışma ahlâkı arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler– İş Ahlâkı, Weber, Protestan Ahlâkı.

İş ve Çalışma Ahlâkı

Ahlâk terimi dilimizde iki anlama sahiptir. Birincisi *insanların toplum içinde uyması gereken kural ve ilkeleri* belirtirken ikincisi *ahlâk felsefesini* belirtmektedir. *Ahlâk bilgisi*, *ahlâk felsefesi* ya da Batı dillerinde kullanılan şekliyle *etik*, “insanın yapıp etmelerini özel bir problem alanı olarak araştırıp bu alanın varlık-nitelikleri ile bu alanı yöneten ilkelerin (değerlerin) varlık-niteliklerini, insanın yapıp etmelerinin bağımlı ya da bağımsız olduğu prensipleri inceleyen” disipline denir (Mengüşoğlu, 1983).

değerler
eğitimi
dergisi

İş ahlâkı ise uygulamalı bir ahlâk bilgisidir ve iş hayatında karşılaşılan tüm ahlâkî sorunları inceler. Bu sorunlar, çalışanlar arasında, çalışanlarla yöneticiler arasında, işletme ve işletmeyle alışverişte bulunanlar ya da işletmeyle çevresel faktörler arasında olabilir. İş ahlâkı terimi *çalışma* ve *meslek ahlâkı*nı da içermektedir. Çalışma ahlâkı denildiğinde “bir toplumda işe ve çalışmaya karşı takınılan tavırlar” anlaşılmaktadır. Bir toplumun işe yönelik tutumu bir başka toplumdan farklılıklar gösterebileceği gibi toplumun çeşitli katmanları arasında da farklı yaklaşımlar söz konusu olabilmektedir. Bazı toplumlar ya da toplumsal kesimler işe yönelik olumlu bir tutum geliştirirken bazıları işten çok dinlenme ve eğlenceyi ön plâna alabilmektedirler. Örneğin bazıları için çalışma, yaşamanın başlı başına bir amacıdır. Bu tür insanlar tutumlu, dakik, çalışkan, dürüst, sade bir hayat süren ve öz-disiplini olan kişilerdir. İşe ve çalışmaya bu tür bir yaklaşım göstermeye *Püriten ahlâkı* ya da *Protestan çalışma ahlâkı* ya da kısaca *çalışma ahlâkı* adı verilmektedir. Protestanlığın –özellikle Kalvinist kolu– çalışmayı bir ibadet olarak kabul edip bir ruhsal kurtuluş yolu olarak yüceltmış olduğundan bu isimlendirmelerde de referans çerçevesini oluşturmuştur.

Meslek ahlâkı iş ve çalışma ahlâkının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Meslek, (*profession*) ve meslekî (*professional*) terimleri birden fazla anlama sahiptir. Bir anlamda meslekîlik ya da profesyonellik amatörlüğün karşıtıdır. Bir işi para karşılığı beklemeden zevk için yapmak amatörlüktür. Profesyonellik ise hayatını o işten kazanmayı gerektirir. Diğer bir anlamda ise profesyonellik, bir işin maharetli ve işin gereklerine uygun bir tarzda yapıldığını gösterir. Örneğin “Ne kadar profesyonel bir iş yapılmış” denildiğinde o işi yapanın işindeki ustalığını anlatmak isteriz. Bir meslek sahibi olmak sosyolojik olarak çeşitli sonuçlar doğurur. Toplumda tanınan bir meslek sahibi olmak bir çok prestiji beraberinde getireceği gibi üyelerine pek çok ayrıcalık; sosyal, ekonomik, yasal ve politik üstünlükler sağlar. Bu yüzden yeni ortaya çıkan iş grupları bir meslek olarak tanınmak için önemli çabalar sarf ederler (Arslan, 2001b).

İslâm'da Sıkı Çalışma ve Dinlenme

ka bir deyimle İbrahimî geleneğin bir parçası olduğu için İslâm çalışma ahlâkı, Protestan ve Katolik çalışma ahlâkından çok fazla farklılık göstermez. Hristiyanlık gibi İslâm da çalışmayı bir ibadet ve Allah’ın rızasını kazanmak için bir hizmet olarak görür. “Halka hizmet Hakk’a hizmettir” düsturu bunun somutlaşmış bir ifadesi olarak kabul edilebilir. İslâm ayrıca insanın bu dünyadaki çalışmasıyla Allah’ın yaradılış plânına katkıda bulunduğu inancını da Hristiyanlıkla paylaşır. İnsanın *Halifetullah* sıfatıyla yeryüzünde bir *eşref-i mahlûkât* olarak yer alışı (2/ Bakara 30; ayrıca bkz. Yavuz, 1992) insanın ilâhî yaradılış plânında özel bir misyonu olduğu anlamına gelmekte ve bu misyonu yerine getirmesi için çalışmasını gerektirmektedir. Halifetullah kavramı, Hristiyanlıktaki “*stewardship*” kavramı ile benzeşmektedir. Her ikisi de insanın, Allah’ın mülkünün emanetçisi olduğunu belirtmektedir.

Osman Pazarlı (1980)’ya, göre İslâm iktisat ahlâkı dört ilkeyi içermektedir: (i) Bir kişinin ekonomiden elde ettiği pay onun çalışması ve emeği tarafından belirlenmelidir. Tembellik, aylaklık ve iktisadî kaynakların israfı ahlâkî zaaflardır. (ii) Dürüstlük iktisat ahlâkının temelidir. (iii) Dayanışma ve yardım iktisadî faaliyetlerin bir parçası olmalıdır. (iv) Dünyevî refah ve zenginlik dine aykırı değildir.

İslâm inancı bu dünyayı ihmal eden bir inanç değildir. Sahihliği tartışmalı da olsa “*Hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için, yarın ölecekmiş gibi öte dünya için çalışınız*” hadisi en azından İslâmî kültürün çalışma hayatına yaklaşımının bir ifadesidir.

Çalışma ve iş, İslâm’da hem bir görev hem de bir ibadet olarak ele alınmaktadır. Kur’an (53/ Necm , 39-40)¹ çalışmanın önemini vurgulamaktadır: “*Gerçek şu ki insan için çalışıp didindiğinden başkası yoktur.*” Benzer bir içerikte olan ve *el emeğini* öven “*Kimse eliyle kazandığından daha iyi bir gıda yememiştir*” (Aydın, 1996) peygamber sözü ve tembellik ve aylaklığın kınanması² da İslâm’ın emeğe yaklaşımının altını çizmektedir. Nitekim insanları çalışmaya güdüleyen çeşitli motivasyonel unsurlar da bu bağlamda hatırlatılabilir. Örneğin “İbadetiniz sona er-

¹ Öztürk, Y. N., 1994, Kur’an-ı Kerim Meali, Hürriyet Yayınları, İstanbul.

² Örneğin “Bir kişinin pazarda hamallık yapması dilenmesinden kat kat üstündür.” hadisi zikredilebilir (Aydın, 1996)

diğinde yeryüzüne dağılın ve Allah'ın sizler için cömertçe sunduğu nimetleri arayın" (62/ Cuma, 11) ayeti "Allah'ın insanlara sunduğu kaynakların verimli bir şekilde kullanılması amacıyla yapılan iş ve çalışma bir ibadettir" anlamında bir yönlendirme olarak bu çerçevede zikredilebilir (Mannan, 1986).

İslâm'daki Allah kavramı evreni yaratmakla sınırlı bir yaratıcıyı ifade etmez; yaratma her an devam etmektedir, sözkonusu olan aktif ve her an çalışmakta olan bir Allah kavramıdır. Bu sebeple Allah sıkı çalışan insanları sevmekte tembelleri sevmemektedir. Hatta tembel bir insanın iyi bir Müslüman olamayacağı, İslâm gelenek ve kültüründe yer eden bir özelliktir. Yavuz (1992), İslâm Peygamberinin 23 yıllık risâlet süresi içinde çok sıkı bir çalışma örneği verdiğini ve asla zamanını israf etmediğini belirtmekte ve şöyle devam etmektedir:

"Yeryüzündeki misyonumuzu gerçekleştirmek için çok çalışmak zorundayız. Son yüzyıllarda İslâm dünyası bir çöküş yaşamıştır, Bunun nedeni de sıkı ve düzenli çalışmayı ihmal etmesidir. Müslümanlar İslâm'ın yalnızca öteki dünya ile ilgilendiği zehabına kapılmışlardır. Oysa ki bu doğru değildir. Çok çalışmak ve ekonomik güç kazanmak her Müslümanın görevidir. Çalışıp başarılı olanları sevmeli ve teşvik etmeliyiz. Bununla birlikte bir Müslüman, çalışma faaliyetinin helâl ya da haram olup olmadığını her zaman düşünmelidir. Çalışmanın bir tür cihad olduğunu unutmamalıyız. Dünyevî işlerin hedefi çalışma vasıtasıyla Allah rızasını kazanmaktır."

Yavuz'un alıntılanan metninde etkileri sezilen Namık Kemal, Ahmet Cevdet Paşa, Mehmet Akif, Gaspıralı İsmail Bey, Cemaleddin Afğanî, Yusuf Akçura gibi aydınlar da iş ve çalışma konusunda benzer düşünceler sergilemişlerdir. Müslüman modernistler İslâm dünyasındaki fakirliğin nedeninin basitçe tembellik olduğunu düşünmüşler, "Allah her gün çalıştığına göre biz de çalışmalıyız" şeklinde özetlenebilecek görüşler dile getirmişlerdir. Buna göre bir kişi başarılı olmak için sıkı çalışırsa Allah onu engellemeyecektir (Pazarlı, 1980; Yavuz, 1992) . Nitekim "Erkek ya da kadın her kim inanmış olarak barışa yönelik bir iş yaparsa, onu tertemiz bir hayatla yaşatırız. Ve

böylelerinin ücretlerini işleyip ürettiklerinin en güzelleriyle karşınız” (16/ Nahl, 97) ayeti genellikle bu dünyada çalışmanın gerekliliğini belirtmesi açısından sık sık başvurulan ayetlerden olmuştur. Ayrıca emek, çalışma, iş, salih amel gibi kelime ve kavramlar üzerinden çalışma ve işe sürekli bir yönlendirme içinde bulunulmakla birlikte bencillik, tamahkârlık ve benzer vasıflar İslâm çalışma ahlâkında yeri olmayan nitelikler olarak şiddetle karşı durulan ve kaçınılması gerektiği ifade edilen hususlar olmuştur. Nitekim Tabakoğlu (1996) Müslüman bir girişimcinin ibadet eder gibi çalışması gerektiğini ifade eder ve rasyonalist bir İslâmî hayatın bunu gerektirdiğini belirtir. İslâm, müminleri çalışmaya ve verimli olmaya, kapasiteleri ölçüsünde insanlığa faydalı olmaya davet eder. Bununla beraber, insanların sosyal varlıklar olduklarını ve çalışma kadar dinlenmeye ihtiyaç duyduklarını da kabul eder. İslâm’da dinlenme çalışan herkesin hakkıdır. Meselâ, Cuma ve diğer dinî bayramlar, İslâm geleneğinde dinlenme ve eğlenme günleridir. Örneğin kadılar daha verimli çalışabilmeleri için haftanın bir günü resmî tatil yaparlar. Burada çalışma ahlâkı açısından önemli bir nokta Cuma günlerinin Müslümanlar için bir sept günü olmamasıdır. Şabat ya da sebt günü Allah’ın Yahudileri çalışmaktan men ettiği cumartesi günü olup, Hristiyanlar tarafından pazar günü ile bu gelenek sürdürülür. Kur’an sebt gününün Yahudilere ilâhî bir buyruk olduğunu ve buna uymayanların zelil maymunlara çevrildiğini yazar (2/ Bakara, 65; 7/ A’raf, 163). Ancak Müslümanlar cuma günü çalışmamakla zorunlu tutulmamışlardır. Yalnızca cuma namazı sırasında işlerini terk etmek ve camiye gitmekle mükelleftirler. Dinlenme vakitleri hem sosyal hem ekonomik hem de dinî nedenlerden ötürü bir gereklilik olarak görülmüştür (Ünsür, 1996). Fakat, kumar, içki, dans, ve diğer benzer İslâm ahlâkıyla bağdaşmayan faaliyetler, İslâm ahlâkında dinlenme faaliyeti olarak görülmezler ve kınanırlar.

İslâm’da Bireycilik ve Toplumculuk

Protestan çalışma ahlâkının çok önemli bir boyutu da bireyciliktir. Buradaki bireycilik kesinlikle bencillik ile aynı kavram değildir ve çıkış noktası kişinin Tanrı ile aracısız iletişim kurmasına olanak

veren dinî bireyciliktir. Turner'ın (1994) da belirttiği gibi modern bireyciliğin kökeninde hem seküler ideolojiler hem de belirli bazı Protestan hareketleri yatmaktadır. Her ne kadar İslâm ilâhiyatı kollektivist bir öze sahip olmasa da modern bireyciliğe Protestan hareketleri kadar katkı yaptığı da söylenemez. İslâm dünyasında 16. yüzyıldan sonra başlayan ekonomik gerileme bireyciliği değil kaderciliği ve kollektivizmi teşvik etmiştir. On dokuzuncu yüzyılda İslâm nüfusunun büyük bir oranı cehalet ve kadercilik anlayışı içindedir. Her ne kadar Weber (1985) İslâm'daki savaşçı ahlâkını ve askerî sınıfın rolünü abartmışsa da öte dünyalı bir tasavvuf anlayışı Ülgener'in (1981) işaret ettiği gibi pasif ve gelenekçi bir yapının oluşmasında ve sürmesinde hayli etkili olmuştur.

Weber'in yaşadığı dönemde yani on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında Müslüman düşünürler geleneksel İslâm toplumlarının geriliğini eleştirmeye başladılar. Bunu yaparken de İslâm inancının özündeki bireye önem veren rasyonel özellikleri vurguladılar. Örneğin 1912'de Babanzade Ahmed Naim İslâm'ın kaderci bir inanç taşımadığını ve özünde rasyonalist olduğunu ileri sürdü (Ahmed Naim, 1995). Müslümanların Batılılar tarafından kaderci olmakla itham edildiğini belirten Babanzade, İslâm'ın hem Batılılar hem de Müslümanlar tarafından yanlış anlaşıldığını söylüyordu. Babanzade'ye göre, Müslümanlar kadere iman ediyor ancak kişilerin Allah karşısındaki sorumluluklarını ihmal ediyorlardı. Buradan yola çıkarak yazar, Kur'an ve hadisler ışığında bireysel sorumluluğa ve bireyciliğe daha çok önem verilmesi gerektiğini söyleyerek Kur'an'ın bir toplumun kendini değiştirmede süreci Allah'ın da o toplumu değiştirmeyeceği mealindeki ayetini örnek gösterir. Babanzade kadere imanının Müslümanları tembelliğe ve kaderciliğe itmemesi gerektiğini belirtir ve şunun özellikle altını çizer ki Müslümanlar başlarına kötü bir şey geldiği zaman önce kendilerini suçlamalıdır (Ahmed Naim, 1995). Bu da Babanzade'nin İslâm ve Kur'an anlayışının, Protestanlıkta olduğu gibi içsel kontrol mekanizması ve bireysel sorumluluk üzerine oturduğu çerçevesinde yorumlanabilir. Düşünür böyle bir yorumla halk İslâm'ındaki kaderci unsurlarla mücadele etmektedir. Babanzade örneğinde görüldüğü gibi, modernist İslâm alimleri bireyciliği olmasa bile bireysel sorumluluk anlayışını yüceltmekte-

dirler.³ Babanzade gibi Gellner de (1994) İslâm’ın özünde bireyci ve Püriten unsurlar taşıdığını ve Müslümanların gelişen dünyanın standartlarını yakalamak için Batılı kurumları almalarının gerekli olmadığını vurgulamaktadır.⁴

Goitein (1966) İslâm öncesi ve İslâmiyet’in erken devirlerindeki Arapların bireyci bir yaşam tarzına sahip olduklarını kişilik ve karaktere çok önem verdiklerini belirtir ve İslâm’ın bireysel varoluşa, Allah karşısında bireyin değeri ve sorumluluğuna büyük önem atfettiğini ifade eder. Ancak İslâm devleti bir imparatorluk olmaya başlayınca daha önce var olan kişisel bağımsızlık ve bireyci tutumlar zayıflamış ve ortadan kalkmaya başlamıştır. Bununla birlikte ilâhî yargılama karşısındaki bireysel farkındalık ve sorumluluk duygusu İslâm’ın temel ilkelerinden biri olmaya devam etmiştir.

Ağustos 1994’te yayınlanan “The Economist” dergisinin “İslâm ve Batı” dosyasında İslâm, Batı ve kapitalizm ilişkileri incelenmiştir. Bu incelemeye göre, hem Kur’an hem de peygamber, kişisel ödül ve cezaya dayalı bir sistem sunmaktadır ve İslâm aşırı olmayan kâr ve kazanç olumsuz bir yaklaşım içinde olmamıştır. İslâm’ın bireyci yönlerinden birisi de dinî bir bireyciliğe sahip olmasıdır. İslâm ilâhiyatına göre Allah ile insanlar arasında hiçbir aracı yoktur. İslâm resmî bir kilise örgütüne ve papazlar sınıfına da sahip değildir. Bu bakımdan daha çok Yahudilik ve Protestanlığa yakındır. İslâm’da hayli etkili bir dinî sınıf vardır ancak bunlar din alimleri ve fakihlerdir, aslında profesyonel din adamı olmakla birlikte mevcut imam ve müezzinlerin durumu da daha çok Protestan pastörlerinkine yakındır. Ancak Türkiye’deki devlet memuru imam ve müftüler daha çok Anglikan kilisesindeki yapıyı andırmaktadır.

³ Benzer şekilde Yavuz da (1992) İslâm’ın özünde kaderci bir din olmadığını fakat Müslüman toplumların zamanla kaderci hale geldiklerini, bunda da tevekkül kavramını yanlış yorumlamalarının etkili olduğunu belirterek tevekkül kavramının mümkün olan her türlü çalışma yapıldıktan sonra Allah’a güvenilmesi şeklinde anlaşılması gerektiğini kaydetmektedir.

⁴ Gellner analizlerinde “Halk İslâm’ı” ve “Yüksek İslâm” (High Islam) ayrımı yapmaktadır. Yüksek İslâm ile İslâm’ın orijinal teolojik kaynaklarını, “Halk İslâm’ı” ile de pagan geleneklere ve hurafelere bulanmış olan geleneksel İslâm’ı kast etmektedir. “Yüksek İslâm, inananlarının hayal etmek istedikleri gibi Peygamber ve sahabenin bozulmamış uygulamalarından oluşan bir İslâm olmayabilir. Fakat daha çok İslâm medeniyetinin uzun zamandan beri süregelen hakiki bir parçası olabilir. Böyle bir İslâm, kutsal metinlere bağlılık, Püritenizm, büyüsel pratiklerin en aza indirilmesi, mistiklikten arındırılmış olma, kurallara bağlılık ve düzeni bozucu hurafelerden kaçınma gibi özelliklere sahip olacaktır... Eğer İslâm dünyası kendisini reform etmek ve uluslararası saygınlık kazanmak istiyorsa öyle görünüyor ki bunu bir şeyleri dışardan almak yerine kendi yüksek ideallerine dayanarak gerçekleştirebilir” (Gellner, 1994:23).

Her ne kadar İslâm orijinal mesajında bireyci ögeler bulundursa da İslâm ülkelerinde bağımsız ya da özerk şehirlerin oluşumunu engelleyen anti-feodalist merkezî devlet yapısı ve öte dünyalı bir tasavvuf anlayışı İslâm'ın günlük uygulamalarında bireyci ögeleri azaltmıştır. Örneğin Türkiye'de halkın çoğunluğu son zamanlara kadar kaderci bir anlayışa sahip olmuştur. 1974'de yapılan bir araştırmaya göre kaderciliğin Türklerin ulusal özelliklerinden biri olduğu ortaya çıkmıştı (Tezcan, 1974). Bununla birlikte 1991'de yapılan bir başka araştırma yeni kuşaklar arasında kaderciliğin giderek azaldığını ortaya koymuştur. Bu bulgular, Türkiye'de Protestan ahlâki değerlerinin de yükselişte olduğunu göstermektedir. *Türk Toplumunun Değerleri* (TÜSİAD, 1991) araştırmasına göre ise katılımcıların %45'i kaderci bir anlayışa sahipken %36'sı kaderci tutumlar taşımamakta %18'i ise kayıtsız kalmaktadır. Bulgular ayrıca göstermiştir ki, dindarlıkla kadercilik arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Katılımcıların hepsinin Müslüman olduğu dikkate alındığında bu sonuçlar, İslâm inancıyla kadercilik arasında Batılı sosyal bilimcilerin varlığından şüphe duymadıkları bir ilişkinin, Türkiye örneğinde var olmadığını göstermektedir. Kaderciliğin bireycilikle taban tabana zıt olduğu dikkate alınırsa yine bu sonuçlardan yola çıkarak Türk toplumunun daha bireyci bir eğilime girdiğini söylemek de yanlış olmayacaktır.

Yukarıda değinildiği gibi, tasavvuf, Weber tarafından eleştirildiği gibi bazı Müslüman aydınlar tarafından da kaderciliği beslediğinden ötürü eleştirilmiştir. Gerek siyasi yapıdaki zorlamalar gerekse bu özeleştirilerin etkisiyle Türk toplumundaki geleneksel tasavvuf hareketleri, "bir hırka bir lokma" anlayışına dayalı öte dünyalı çileciliklerini bu dünyalı bir çileciliğe dönüştürmüşlerdir. Bu durumu Nakşibendî ekolüne yakınlığı ile bilinen *İlim ve Sanat* dergisindeki bir yazıda pasif tasavvuf anlayışının yerilmesinde görebiliyoruz. Yazar Müslümanları pasifist tasavvufun tehlikelerine karşı uyarmakta ve "*Kuvvetli bir Müslüman zayıf bir Müslümana yeğdir. Çileci bir tasavvufu savunanlar İslâm'a hizmet etmemektedirler*" (Başyazı, 1997) demektedir.

İslâm'ın bireyci unsurlar taşıdığı açıktır ancak bu bireycilik seküler bireycilikten farklıdır. İslâm seküler anlamda bireyci bir ideolojiye sahip değildir. Daha çok Protestanlık gibi, bireysel sorumluluğa kuvvetli vurgu yapan cemaatçi bir dindir. Nitekim bir çok İslâm âlimi faiz yasağı ve zekâtı İslâm'ın *cemaatçi* ve eşitlikçi yönü olarak yorumlamıştır (Manan, 1986). İslâm

İslâm zenginliğin belli ellerde toplanmasını uygun görmez. Kur’an’ın bu konudaki ayeti (59/ Haşr, 7) Müslüman iktisatçılar tarafından dinin zengin ile fakir arasında çok büyük bir farka izin vermediği şeklinde yorumlanır. Bu cümleden olarak *refah devleti* ve *sosyal devlet* kavramları bir çok Müslüman iktisatçı tarafından desteklenmiştir. Mannan’ın (1986) belirttiğine göre İslâm’daki temel ekonomik değerler, Allah’ın mutlak egemenlik ve mülkiyet hakkına dayanır dolayısıyla her kul üretim ve tüketim faaliyetlerinde bulunma hakkına sahiptir. Ahlâkî ilkelere uyduğu sürece yasal mülkiyet hakları İslâm’da teminat altına alınmıştır. Abeng (1997) ise İslâm’ın cemaatçi niteliği üzerinde durmaktadır. Buna göre infak ilkesi ve istifçiliğin kınanmış olması da refahın adil dağılımıyla ilgilidir. Yazarı göre Kur’an iş hayatından sömürücü unsurları ayıklamaya çalışmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse İslâm vahşi kapitalizmi ve seküler bireyciliği kabul etmemektedir ancak İslâm ilahiyatında bazı bireyci unsurlar da yer almaktadır.

İslâm’da Para, Refah ve Zamana Karşı Tutumlar

İslâm’da refah, para ve zamana karşı geliştirilen tutumlar Protestan ve Katoliklerden çok da farklı değildir. Bu konuda belki de en önemli fark faiz yasağında yatmaktadır. İslâm’da her türlü faiz için çok sıkı bir yasaklama vardır. Bunun yanında Protestan ve Katolik Hristiyanlıkta ise makul bir faiz oranına izin verilir. Hefner (1995) İslâm’daki faiz yasağının temelde anti-kapitalist bir uygulama olduğunu fakat faiz ya da ribanın ne olduğu konusunun da İslâm’da tartışmalı olduğunu belirtmiştir.

İslâm özel mülkiyet haklarını tanımaktadır ancak nihaî mülk sahibinin Allah olduğunu da vurgulamaktadır. İnsan yalnızca Allah’ın mülkü üzerinde bir emanetçidir. İnsanlar Allah’ın emirlerine uydukları sürece Allah’ın mülkünü kullanma hakkına sahiptirler fakat bu kullanım beraberinde sorumluluğu da getirmektedir (Nomani & Rahnema, 1994). Çeşitli Kur’an ayetleri piyasa koşullarından kaynaklanan zenginlik ve refah farklarının özünde kötü olmadığını bildirmektedir (örneğin, 6/ En’am, 165).

Bazı İslâm düşünürleri kapitalizmden ve sosyalizmden ayrı bir İslâm ekonomik düzeninin var olduğunu iddia etmiş ancak bazıları ise bir İslâmî ekonomik düzenin var olamayacağını ancak piyasa ekonomisine İslâmî bir yaklaşımın olabileceğini belirtmişlerdir.⁵ İslâm’da servet ve zengin-

⁵ Farklı görüş ve değerlendirmeler için bkz. Türkdogan, 1996.

lik sınırsız değildir ve zekât en az %2,5 oranında alınan bir servet vergisidir ve İslâm'ın şartlarındandır. Buradan da anlıyoruz ki İslâm özünde eşitlikçi değil eşitsizlikçi bir ahlâk barındırmaktadır.

Faiz gibi kumar da İslâm'da kesin olarak yasaklanmış bir zenginleşme aracıdır. Hristiyanlıkla İslâm arasındaki önemli farklardan biri de Hristiyanlığın faiz ve kumara daha hoşgörülü olmasıdır. Her ne kadar Hristiyanlık kumarı kınasa ve bazı non-konformist mezhepler yasaklasa dahi Hristiyanlıkta İslâm'daki gibi katı bir kumar yasağı yoktur. Tüketim toplumu olmak, para ve zaman israfı İslâmiyet'te kınanmıştır (Yavuz, 1992).

İslâm'da zenginliğin iyi olarak görülmesini Yavuz (1992) İslâm geleneğinde veren elin alan elden üstün olduğu düsturu ile açıklar. Oysa zaman içinde İslâm toplumlarında fakirliğin zenginlikten daha kutsanmış bir durum olduğu yönünde bir eğilim oluşmuş ve bunun sonucu olarak da İslâm toplumlarında fakirliğin baskın olduğu bir dinî kültür gelişmiştir. Bazı Müslüman ilâhiyatçılar ise diğer yandan zenginliğin fakirlikten daha iyi olduğunu belirtmiştir. İslâm ilahiyatında bu konuda gündeme gelen bir soru vardır: *Fakir ve sabreden bir Müslüman, zengin ve şükreden bir Müslümandan daha mı iyidir?* Çoğu alim bu soruya fakir ve sabırlı olanın daha iyi olduğu cevabını vermiştir.

Öte yandan pek çok çağdaş İslâm ilâhiyatçısı bir Müslümanın meşru yollardan sıkı çalışarak zengin olmasını olumlu bir tutum olarak görmektedir. Çünkü böylelikle kişi İslâmiyet için pek çok hayır faaliyetinde bulunacak, istihdam yaratacak ve İslâm toplumunun kalkınmasına yardımcı olacaktır. Fakirliği özendirenlerin İslâmiyet'e hizmet edemeyecekleri de belirtilmiştir (Türkdoğan, 1996). Nitekim Yavuz da (1992) bu konuda Hz.Peygamber'in asla tembelliği ve aylaklığı özendirmediğini dünyadan kopuk bir ruhani manastır hayatını da asla övmediğinin altını çizmektedir.

Geleneksel İslâm ile çağdaş İslâm'ı karşılaştırdığımızda, çağdaş İslâm'ın meşru ve ahlâkî sınırlar içindeki zenginliği özendirdiği ve insanı her türlü günaha yöneltebilecek fakirliği ise teşvik etmediğini görüyoruz. Allah'ın bir sıfatının da Gani (zengin) olması ilâhiyatçılar tarafından zenginliğin kötü olmadığı yolunda bir referans olarak kullanılmaktadır. Yavuz'un da belirttiği gibi Kur'an'ın pek çok ayetinde Allah kendisinden bu sıfatla bahsetmektedir (6/ En'âm, 133; 29/ Ankebût, 6; 2/ Bakara, 267; 35/ Fâtır, 15). "Eğer fakirlik bir erdem olsaydı Allah kendisini zengin sıfatıyla nitelendirmezdi" diye düşünülmektedir. Ay-

rica Hz. Peygamber de fakir bir gençken Allah’ın yardımıyla zengin bir ticaret adamı olmuş ve tüm malını Allah yolunda harcamıştır.

İslâm’ın zaman konusundaki tutumuna gelince, İslâm âlimleri zamanın, israf edilmemesi ve tutumlu kullanılması gereken bir kaynak olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. İslâm’daki ve Yahudilikteki zaman kavramının Hristiyanlık’taki kadar metodik olmadığını belirten görüşler de vardır. Örneğin tarihçi David Landes (1998: 253) “İslâm gün doğmadan ve gün batımı arasında müminleri beş kez namaza çağırır fakat öğle namazı istisna edilirse bu ibadetler zamanı dilimlere bölmez. Dabası İslâm ve Yahudilikte ibadet zamanları bir zaman noktası olmaktan çok bir zaman bandını ifade ederler ve yerel gelenek ibadetlerin ne müddet geciktirilebileceğini belirler. Her iki dinde de ibadet kişisel bir eylemdir ve ruhanî katılımı gerekli kılmaz. Bazı istisnalar dışında eşzamanlı ve kolektif katılıma gerek yoktur. Oysa Hristiyan manastır yaşamı tam aksini gerektirmektedir” demektedir.

Landes’in İslâm’daki zaman algılamasının metodik olmadığına yönelik bu tespitiye rağmen çağdaş Müslüman ilâhiyatçılar, dinde zamanı kullanmanın önemini vurgulamışlardır. İslâmî geleneğe göre öte dünyada herkes Allah’ın karşısında bu dünyadaki zamanını nasıl kullandığının hesabını verecektir. Zenginler servetlerini helâl yollardan kazanmışlarsa kurtulacaklardır. Buna mukabil fakirler de neden çalışıp kazanmadıkları konusunda sorguya çekileceklerdir. Bu durumda fakirler zenginlerden daha zor bir soruyla karşılaşmış olacaklardır. Zaman bu dünyada insanlara verilen en kıymetli nimettir. Dolayısıyla Müslümanlar zamanlarını en verimli bir şekilde değerlendirmek zorundadırlar. İslâm zaman israfını da büyük bir günah olarak görmekte ve bu anlamda Protestanlık ile benzeşmektedir (Aydın, 1993).

Bulgular ve Sonuç

Yapılan alan araştırmasında Mirels ve Garret’in (1971) Protestan çalışma ahlâkı ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 19 sorudan oluşmaktadır ve sorular Protestan çalışma ahlâkının beş önemli boyutunu içermektedir. Bu boyutlar; *çalışma başlı başına bir amaçtır, sıkı çalışma başarıyı getirir, para ve zamanda tutumluluk, içsel kontrol ve tatil ve eğlenceye karşı olumsuz yaklaşım* gibi boyutlardır. Ölçeğin güvenilirliği %85 Cronbach Alpha ile oldukça tatmin edicidir. Normal dağılım özelliklerini taşıyan veriler paramet-

rik fark analizlerini yapmaya elverişlidir. Örneklem hacmi 277 işletme sahip ve yöneticisinden oluşmaktadır. Bunlar 100 İngiliz Protestan, 103 İr-

Tablo 1*Anova Toplam*

	Kareler Toplamı	Sd	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	16852,612	3	5617,537	25,148	,000
Gruplar içi	66119,585	296	223,377		
Toplam	82972,197	299			

landalı Katolik ve 74 Türk Müslüman yöneticiden oluşmaktadır. Söz konusu yöneticiler Protestan Pentekostal, Katolik Opus Dei ve Focolore hareketleri ve Müslüman Nakşibendî ve Nur Cemaati gibi dinî cemaatler arasından seçilmiştir. Yöneticilerin yaş aralığı 35-55 arasında değişmektedir. Araştırma Türkiye, Britanya ve İrlanda'da gerçekleştirilmiştir.

Yapılan varyans analizi sonucunda gruplar arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Tablo 1'de son sütunda $.000 < .05$ olduğundan sonuçlar anlamlıdır, $p < .05$

Tablo 2*Gruplar arası farklar*

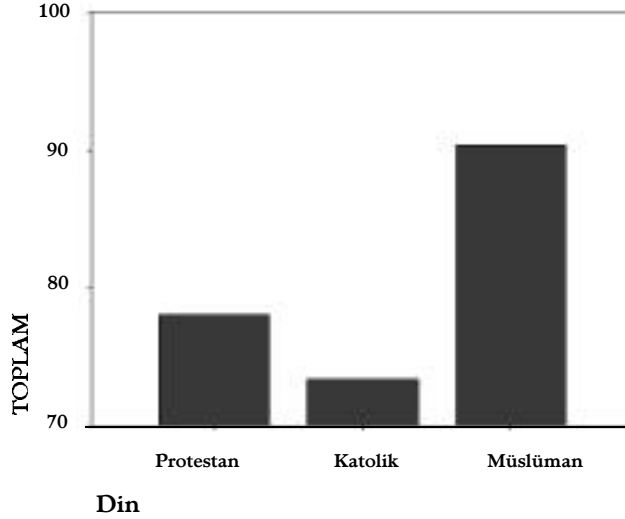
		Ortalama Farklar (I-J)	Standart Hata	p
(I) Din	(J) Din			
Protestan	Katolik	4,6314	2,120	,030
	Müslüman	-12,3199	2,153	,000
Katolik	Katolik	-4,6314	2,120	,030
	Müslüman	-16,9513	2,137	,000
Müslüman	Protestan	12,3199	2,153	,000
	Katolik	16,9513	2,137	,000

Tablo 2 ise Tablo 1'de ortaya çıkan farkın üç gruptan (Müslüman, Katolik ve Protestan) da kaynaklandığını göstermektedir.

Şekil 1 ise Müslüman, Katolik ve Protestan yöneticilerin Protestan çalışma ahlakı (PÇA) toplam puanlarını göstermektedir. Görüldüğü gibi Müslümanlar bu grafikte Protestan ve Katolik yöneticilerden daha fazla PÇA puanı almışlardır. Bunun nedeni İngiltere'de PÇA'nın giderek zayıflaması ve dindar Müslüman yöneticilerin yaşam tarzı olarak PÇA özellikleri göstermeye yatkın oluşları belirtilebilir.

$p < .05$

Şekil 1

Sonuç olarak, geleneksel Protestan ahlâkı ile İslâm ahlâkı arasında önemli benzerlikler ve kesişmeler olduğunu söyleyebiliriz. Her iki inanç da iş ve çalışmanın önemini vurgulamış, özel mülkiyet hakkını kutsal saymış, Allah karşısında inananların bireysel sorumluluğuna önem vermiş ve zamanın değerli bir kaynak olarak israf edilmemesi üzerinde durmuştur. Benzer olarak iki inanç sistemi de tüketim toplumuna, *laissez-faire* kapitalizme, spekülative kazançlara, tefeciliğe ve tembelliğe şiddetle karşı çıkmaktadır. Öyle görünüyor ki, İslâm faiz ve spekülative kazançlara daha şiddetli bir şekilde karşı çıkmaktadır. Bunun yanında özellikle Türk ilâhiyatçılar, bireysel sorumluluk ve sıkı çalışmaya daha çok önem vermektedirler. Çağdaş Müslüman ilâhiyatçıların çalışma üzerinde bu kadar durmalarının sebebi İslâm’ın kaynaklarında yer alan Protestan ahlâkı benzeri değerleri öne çıkarmak da olabilir. Öte yandan çağdaş Batılı yaşam tarzına karşı geliştirilen İslâmî direncin de İslâm ile Protestan ahlâkını yakınlaştırdığı söylenebilir.

Bu benzeşmelerin yanı sıra kuşkusuz İslâm ile Protestan Hristiyanlık arasında farklılıklar da vardır. Örneğin İslâm Sebt geleneğini sürdürmeyerek daha çalışmaya yönelik bir tutum sergilemiştir. Türkiye’de haftalık tatil gününün cumadan pazara alınması dinî yönden büyük tartışmalara ya da ayrılıklara neden olmamıştır. Diğer yandan iş ve alışverişte dürüstlük İslâm ilâhiyatında çok vurgulanmasına rağmen hile-i şer’iye denen bazı geleneksel uygulamaların halkın dürüstlük konusundaki

duyarlılığını azaltacağını söylemek de mümkündür. Türkiye için konuşacak olursak İslâm ahlâkının dindar bireyler üzerinde çalışma ahlâkını özendirici bir rol oynayacağını söyleyebiliriz. Bu durumda Protestan ülkeler ile İslâm ülkeleri arasında görülen çalışma ahlâkı farklılıklarının da dinden çok gelenek ve kültürden kaynaklanmış olabileceğini belirtmeliyiz.

Kaynakça

- Abeng, T. (1997). Business ethics in Islamic context: Perspectives of a Muslim business leader. *Business Ethics Quarterly*, 7 (3), 47-54.
- Arslan, M. (2001a). The work ethic values of Protestant British, Catholic Irish and Muslim British managers. *Journal of Business Ethics*, 31, 321-339.
- Arslan, M. (2001b). *İş ve meslek ahlâkı*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Aydın, M. (1993). Dinin dünyevileşme sorunu Protestanlık ve İslâm. *Bilgi ve Hikmet*, 2, 44-57.
- Aydın, V. (1996). *Ahlâk Dersleri*. İstanbul: Denge Yayınları.
- Babanzade, A. N. (1995) *İslâm ahlâkının esasları*. Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları.
- Başyazı. (1997) Başyazı. *İlim ve Sanat*. 43. 2.
- Gellner, E. (1994). *Conditions of liberty civil society and its rivals*. London: Penguin Books.
- Goitein, S. D. (1966). *Studies in Islamic history and institutions*. Leiden: E. J. Brill.
- Hefner, R. (1995). Islam and the spirit of capitalism. In *On Moral Business*, (eds. M. L. Stackhouse, D. P. McCann, S. J. Roels, & P. N. Williams, pp.363-367) Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Landes, D. (1998). *The wealth and poverty of nations*. London: Little Brown and Company.
- Mannan, M. A. (1986). *Islamic economics theory and practice*. Cambridge: Hodder & Stoughton.
- Mengüşoğlu, T. (1983). *Felsefeye giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mirels, H. L. & Garrett, J. B. (1971). The Protestant ethic as a personality variable. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 36 (1), 40-44.
- Nomani, F., & Rahnema, A. (1994). *Islamic economic systems*. London: N. J. Zed Books.
- Öztürk, Y. N. (1994). *Kur'an-ı Kerim Meali*. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Pazarlı, O. (1980). *İslâm'da ahlâk*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tabakoğlu (1996). *İslâm ve ekonomik hayat*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Tezcan, M. (1974). *Türklerle ilgili stereotipler ve Türk değerleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Turner, B. S. (1994). *Religion and social theory*. London: Sage Publications.
- Türkdoğan, O. (1996). *İslâm ekonomik sistemi ve Weberci görüşler*. İstanbul: Turan Yayıncılık.
- TÜSİAD. (1991). *Türk toplumunun değerleri*. İstanbul: TÜSİAD.
- Ülgener, S. F. (1981). *Zihniyet ve din*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ünsür, A. (1996). İslâm ve çalışma hayatında tatil ve istirahat meselesi. *İlim ve Sanat*, 40: 16-23.
- Weber, M. (1985). *Protestan ahlâkı ve kapitalizmin rubu* (çev. Zeynep Aruoba). İstanbul: Hil Yayınları.
- Yavuz, Y. V. (1992). *Çalışma hayatı ve İslâm*. İstanbul: Tuğra Neşriyat.

The Work Ethic Values in Islam

Citation/©– Arslan, M. (2003). The work ethic values in Islam/Türkiye’de İslâm ve çalışma ahlâkı değerleri. Journal of Values Education (Turkey) / Değerler Eğitimi Dergisi, 1 (2), 7-21.

Abstract– The aim of this paper is to discuss work ethic values in Islam in terms of Weber’s Protestant work ethic thesis. Weber argued that Protestantism, in particular Calvinism, has played a crucial role in the development of capitalism. After the Tanzimat a contrary argument has been on the Turkey’s agenda, suggesting that Islam discourages economic progress. However, findings of an empirical research conducted among Muslim managers revealed that they showed higher Protestant work ethic scores than their Protestant and Catholic counterparts. In the light of these findings, this paper aims to discuss in detail work ethic values in Turkey.

Key Words– Protestant Work Ethic, Islamic Work Ethic, Max Weber, Work Ethic.